

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De verzorgingsstaat en het verlangen naar gelijkheid

Het verlangen naar gelijkheid heeft institutioneel de vorm gekregen van de verzorgingsstaat. De crisis van de verzorgingsstaat maakt de vraag relevant of ook het verlangen naar gelijkheid een crisis doormaakt. Gelijkheid is politieke en juridische gelijkheid. Die is nodig, juist omdat we verschillend en ongelijk zijn. Daarom ook moet de staat weer meer rechtsstaat worden en is vermaatschappelijking van verzorging – als metafoor voor solidariteit – een van de belangrijkste politieke opgaven.

---

door *Paul Frissen*

De auteur is decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur in Den Haag, hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg en lid van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

HET VERLANGEN NAAR GELIJKHEID, zowel van maatschappelijke startposities als van maatschappelijke uitkomsten, is diep geworteld en breed verspreid. De steeds weer opduikende maatschappelijke ophef over topinkomens en bonussen toont dat aan. In de gezondheidszorg lijkt het vaak zelfs te gaan om een verlangen naar absolute gelijkheid, omdat ziekte en ongeluk eenieder kunnen treffen. Gelijkheid kent in de ogen van velen een immanente en daarom ultieme rechtvaardigheid. Ongelijkheid verdient uitleg, gelijkheid is vanzelfsprekend.

Gelijkheid is een krachtig discours omdat het humanistisch is. Het discours is verleidelijk omdat het machtsvrijheid lijkt te suggereren. Het lijkt te beloven dat wij rationele wezens zijn die in alle redelijkheid en dus rechtvaardig hun conflicten zullen oplossen en zo de goede samenleving verwerkelijken.

Het wereldbeeld waarop dit verlangen berust valt als volgt te beschrijven. In het denken over menselijke gemeenschappen is gelijkheid als vanzelfspre-

kend verondersteld. Gelijkheid is een essentie van de humaniteit.¹ Gelijkheid is absoluut als het om de menselijke waardigheid gaat. Rechten op individualiteit zijn onvervreemdbaar: we hebben allemaal het libertaire recht om met rust te worden gelaten. Een gelijke wereld is rechtvaardiger, minder gevaarlijk en geciviliseerder. Gelijkheid is redelijk in de dubbele betekenis van rechtvaardig en rationeel. Ongelijkheid levert minder op en gelijkheid is dus ook in utilitaire zin verstandiger. En ten slotte zijn we gelijk omdat we tot morele deliberatie in staat zijn. Ook deze gelijkheid is onvervreemdbaar.²

Het verlangen naar gelijkheid heeft institutioneel de vorm gekregen van de verzorgingsstaat. De crisis van deze staat – opnieuw actueel – maakt de vraag relevant of ook het verlangen naar gelijkheid een crisis doormaakt. Om die vraag te beantwoorden formuleer ik een kritiek van de gelijkheid.

Gelijkheid, zo concludeer ik, is politieke en juridische gelijkheid. Die is nodig, juist omdat we verschillend en ongelijk zijn.

GELIJKHEID ALS INSTITUTIONEEL ARRANGEMENT

Empirisch is ongelijkheid meer vanzelfsprekend en deze zou dus universeel verklaard moeten worden. Gelijkheid en rechtvaardigheid zijn daarom te verwerkelijken doelen. Het zijn programmatische waarden die tot het domein van de maakbaarheid behoren. Kennelijk is gelijkheid minder vanzelfsprekend en eerder een politiek-maatschappelijk *programma*. Daarom ook is de combinatie van gelijkheid en rechtvaardigheid het ideologisch fundament van de vele arrangementen van moderne verzorgingsstaten.

Het gelijkheidsideaal is zo pregnant omdat er het eeuwige tekort van de schaarste is.³ Daarom is er ongelijkheid en willen we deze bestrijden. Onze

De waarden van gelijkheid en rechtvaardigheid stollen in de institutionele arrangementen van de verzorgingsstaat

onstilbare verlangens veroorzaken ongelijke uitkomsten en dus willen we afromen, heffen en belasten. Capaciteiten zijn ongelijk verdeeld, dus nivelleren we startposities. De waarden van gelijkheid en rechtvaardigheid stollen in de *institutionele arrangementen* van de verzor-

gingsstaat. Deze arrangementen zijn na de Tweede Wereldoorlog in een aantal decennia tot volle wasdom gekomen, om ons tegen ‘de externe effecten van tekort en tegenslag’ te beschermen.⁴ De verzorgingsstaat kent een ‘calculus’: elites hebben in het kapitalisme een ‘welbegrepen eigenbelang’ om de onderkant van de samenleving een zekere bescherming te bieden. Maar er is ook ‘consent’: de waarden van gelijkheid en rechtvaardigheid schragen het besef van lotsverbondenheid en solidariteit.⁵

Het specifieke van de verzorgingsstaat is dat deze berust op collectivisering. Die is nodig om maximale risicospreiding te realiseren, om 'free riders' uit te sluiten en om iedereen gelijke aanspraken en plichten te geven. Eigenbelang en morele overtuiging gaan hand in hand. In Nederland is de collectivisering altijd een hybride van private verbanden en activiteiten en statelijke garanties en verplichtingen geweest.

In de institutionele arrangementen van de verzorgingsstaat zien we gelijkheid op verschillende manieren belichaamd. In de eerste plaats gaat het om gelijkheid van startposities. Ongelijke kansen moeten zo veel mogelijk worden genivelleerd. Daarom is er achterstandenbeleid in het onderwijs, gericht op meritocratisering: alleen talent en inzet mogen nog ongelijkheid verklaren.⁶ In de tweede plaats beoogt de verzorgingsstaat gelijkheid van aanspraken. Iedereen heeft gelijke rechten op voorzieningen: 'gelijke monniken, gelijke kappen'. We zijn collectief verplicht verzekerd voor ziektekosten, verzekeraars hebben acceptatieplicht, aanbieders hebben zorgplicht. Zelfs een voorstel om de rollator hieruit te halen stuit op Kamerbreed verzet. In de derde plaats mikken arrangementen van de verzorgingsstaat op een gelijkheid van uitkomsten. Het inkomensbeleid getuigt daarvan, met de progressiviteit in het fiscale domein als concrete vertaling. 'De sterkste schouders de zwaarste lasten' is breed aanvaard adagium.⁷

Gelijkheid is zowel norm als vorm in de vele arrangementen van de verzorgingsstaat.

GELIJKHEID IN CRISIS

Opnieuw is de diagnose dat de verzorgingsstaat in financieel-economische termen onhoudbaar is geworden zeer actueel. In een globaliserende economie verzwakt een hoge collectieve lastendruk de concurrentiepositie. Bovendien belast de migratie de verzorgingsstaat zowel in financiële als in normatieve zin.⁸ De omvang en complexiteit van de talloze arrangementen van de verzorgingsstaat hebben bovendien de bestuurbaarheid aangetast. Daarnaast is de crisis van de verzorgingsstaat sociaal-cultureel. In het streven naar gelijkheid produceert deze afhankelijkheid van de staat en dus aantasting van autonomie, zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid van burgers. Emancipatie was een belangrijk oogmerk van verzorgingsarrangementen, maar door omvangrijke verstatelijking is er het emancipatiedilemma: met de beste bedoelingen is de staat paternalistisch, opdat de emancipatie van burgers wordt bevorderd.⁹ Ten slotte, en misschien het belangrijkste, is de crisis normatief. De verzorgingsstaat is gebouwd op het fundament van de democratische rechtsstaat. Deze behelst in de eerste plaats een verzameling beschermingsmechanismen

tegen statelijke willekeur. Daardoor hebben de waarden van rechtsgelijkheid en rechtszekerheid zich verbonden met de omvattende ambities van de verzorgingsstaat. Deze verbinding maakt dat het bureaucratische ethos van de rechtsstaat zich verbindt met het paternalistische ethos van de verzorgingsstaat.

Concrete waarden van lotsverbondenheid en solidariteit worden abstract. Gelijkheid bureaucratiseert daardoor. Bij toenemend overmatig gebruik en ook misbruik van arrangementen daalt de legitimiteit, omdat de ervaring van solidariteit verdwijnt. De verzorgingsstaat is niet langer articulatie van een 'beschavingsideaal' maar een gebureaucratiseerde moloch van abstracte zorg en risicobescherming.

Deze normatieve crisis is niet op te lossen door incrementele hervormingen van de verzorgingsstaat. De institutionele arrangementen van de verzorgingsstaat vormen een kluwen van structurele, culturele en filosofische kluisters. Eraan ontsnappen is lastig, omdat deze kluisters dat ontsnappen normatief belemmeren, cultureel voor zinloos houden en structureel welhaast onmogelijk maken. De verzorgingsstaat heeft veel van een 'totale institutie', van een 'panopticum'.¹⁰ Daarom is fundamentele kritiek op het gelijkheidsideaal nodig.

KRITIEK VAN DE GELIJKHEID

De ambities van verheffing en nivellering

De eerste ambitie van het gelijkheidsideaal – verheffing – komt voort uit de overtuiging dat er altijd een achterstand is, een gemis, een tekort, dat moet worden opgeheven. Het gaat er dan om de persoon die dit betreft vooruit te brengen, te verheffen naar een toestand zonder achterstand, gemis of tekort. Armoede wordt bestreden door de inkomenspositie te verbeteren. Sociaal-cultureel vertaalt het gelijkheidsideaal zich in een actieve onderwijs- en cultuurpolitiek. Daaraan ten grondslag ligt een opvatting over het goede leven, dat in hoofdlijnen voor iedereen gelijk is. Dat goede leven veronderstelt een aantal (minimale) voorwaarden voor een menswaardig bestaan waarop iedereen recht heeft en waaronder niemand mag vallen: 'een kwestie van beschaving'. Positiever getoontzet: deelname aan en kennis van het, met name 'hogere', culturele erfgoed van een samenleving moet voor iedereen toegankelijk zijn.

De tweede ambitie van het gelijkheidsideaal – nivellering – heeft verschillende aspecten. Om verheffing mogelijk te maken moet er 'aan de bovenkant' worden afgeroomd. Het is een kwestie van financiering, van herverdeling. Van de meervermogende wordt genomen, aan de minvermogende wordt gegeven. Dat is het nivellerende, herverdelende element in

de belastingheffing. In veel landen is daaraan progressiviteit toegevoegd: de meervermogende betaalt niet alleen absoluut, maar ook proportioneel meer.¹¹

Positief geduid heeft nivellering een element van matiging. Dat sluit aan bij de calvinistische hegemonie, volgens welke opzichtig vertoon van weelde niet gepast is. Nieuwe rijken zijn altijd enigszins ordinair. In negatieve zin heeft nivellering de betekenis van middelmatigheid, van mediocriteit. Ook dat is Nederlands: normaal is al gek genoeg, het hoofd boven het maaiveld. Excentriciteit is in genivelleerd Nederland nooit gewaardeerd. De macht van de gelijkheid is dus een macht van de *normaliteit*. Een theorie die alle mensen voor gelijk houdt, moet een beeld van *de mens* hebben. De ongelijkheid van het verschil is in deze politieke theorie problematisch omdat dit verschil zich niet laat verzoenen met de normaliteit.

Vernietiging: onteigening en abstrahering

Dat komt ook tot uitdrukking in de collectivisering van de rechtvaardigheid die de verzorgingsstaat en zijn streven naar gelijkheid inhoudt. Deze collectivisering veroorzaakt twee vormen van vernietiging: *onteigening*

en *abstrahering*. Het gaat dan om vernietiging van het sociale weefsel. Collectivisering is politisering van maatschappelijke waarden. Gelijkheid kan maar door één institutie op een niet-particularistische manier worden gedefinieerd en vormgegeven, en dat is de staat. De

De verzorgingsstaat is de logische verwerking van een collectivistische ideologie van rechtvaardigheid en gelijkheid

verzorgingsstaat is de logische verwerking van een collectivistische ideologie van rechtvaardigheid en gelijkheid. Alleen de staat kan generiek werkende arrangementen afdwingen.

Dit is ook het markante verschil tussen de verzuilde staat en de verzorgingsstaat. De verzuiling gaf inbedding aan maatschappelijk gekoesterde waarden die particularistisch waren. De verzuilde staat berustte op het verschil van waarden. De zuilen waren de institutionele belichaming van substantiële waarden van verschillende levensbeschouwingen, religies en politieke stromingen. De staat beschermde het verschil en kon dat slechts doen door leeg te blijven.

Met de verstatelijking van verzorgingsarrangementen verplaatste de waardenarticulatie zich naar het niveau van de staat. Collectivisering was om financiële en beheersmatige redenen noodzakelijk, maar berustte op normatieve uitgangspunten. Alleen collectieve gelijkheid van verzorgingsaanspraken werd nog rechtvaardig geacht.

Daarom is statelijke collectivisering een proces van onteigening. Het publieke domein, veelvormig in organisatie en werkwijze en meervoudig in normativiteit en legitimatie, wordt hiërarchisch ondergeschikt aan de politiek. Dat is onteigening in de zin van verstatelijking en tegelijkertijd is er sprake van vernietiging: veelvormigheid en meervoudigheid maken plaats voor uniformiteit en gelijkheid.

Statelijke collectivisering berust op het gelijkheidsideaal. Om succesvol te zijn moet echter worden geabstraheerd van allerlei particularistische interpretaties van dat ideaal. Het collectieve moet universaliteit claimen om legitimatie te verwerven. De ontzuiling, zowel oorzaak als gevolg van de collectivisering van verzorgingsarrangementen, vlakke normatieve verschillen uit en maakte solidariteit abstract en arrangementen bureaucratisch. Dat is een tweede vorm van vernietiging. De functionele rationaliteit van de staat verbindt een modernistisch beheersingsstreven met de collectieve waarden van gelijkheid en rechtvaardigheid. Daardoor is er toenemende vervreemding, omdat institutionele verbanden waarin waarden worden belichaamd in praktijken van solidariteit ontbreken, en er een overmaat aan statelijke controle is.¹²

Ressentiment en paternalisme: gemankeerde solidariteit

Aan het gelijkheidsstreven ligt ressentiment ten grondslag, dat bij Nietzsche kenmerkend is voor de politieke en religieuze mens van de moderniteit. Gelijkheid is geen universele en evenmin een vrijwillige waarde, maar moet politiek worden afgedwongen. Het streven naar gelijkheid is een streven van ongelijken die andere ongelijken tot gelijkheid willen dwingen met de zware monopolies van de staat. Niet elke vorm van ongelijkheid en verschil zal zich vrijwillig laten beteugelen. Het is onwaarschijnlijk dat collectieve gelijkheid het resultaat is van volledige en vrijwillige solidariteit. Wat er aan ervaren solidariteit resteert is een *gemankeerde* vorm van solidariteit. Directe relaties van lotsverbondenheid en gemeenschappelijkheid ontbreken. Solidariteit is afgedwongen, de ontvanger onzichtbaar gemaakt. Er is geen sprake van mededogen en liefdadigheid. Het begrip caritas is nog steeds een groot taboe. Solidariteit is een recht voor wie ontvangt en een plicht voor wie schenkt. De plicht om te schenken is gebaseerd op afgunst, op een wrokkige vaststelling dat de een meer heeft dan de ander en dat van dat meer dus genomen kan worden.¹³ Dat solidariteit democratisch wordt afgedwongen doet aan het ressentiment als grondslag niet af. Sterker nog: het is precies de democratische handeling die het ressentiment bevestigt.

Collectivisering berust op ressentiment jegens het ongelijke en op een opvatting van het goede leven die iedereen moet delen. Paternalisme is de

complementaire dimensie van het ressentiment. Waar ressentiment geldt ten aanzien van het hogere en het meerdere, betreft paternalisme het lagere en het mindere. In een paternalistisch vertoog heet dat natuurlijk anders: het kansarme, het zwakke, het achtergestelde. In de terminologie ligt de ambitie van verheffing besloten. Het oordeel van de kansarme zelf staat niet voorop. Voor zijn bestwil is het goede leven dat hij zal moeten leiden collectief bepaald. Dat maakt het paternalisme beledigend en pedant tegelijk.

GELIJKHEID EN ONGELIJKHEID

Natuurlijk zijn we in ons mens-zijn gelijk. De kern daarvan is echter het fundamentele recht om verschillend te zijn. Vrijheid is immers de grootste waarde. Dat is wat ik eerder met het begrip *differentie* heb aangeduid.¹⁴ We zijn gelijk in al ons verschillend zijn.

Ernstig nemen van differentie betekent dat we culturele, sociale en economische ongelijkheid moeten aanvaarden. Voor een deel gaat het om onveranderbare verschillen, voor een deel om keuzen. Mensen willen verschil maken, daarin stemmen ze overeen. Juist omdat deze conflicten potentieel het pluralisme kunnen vernietigen, moeten verschil en ongelijkheid worden verdragen.

Een uitweg uit de tragedie van de verzorgingsstaat is daarom slechts denkbaar als we afzien van ressentiment en paternalisme, als we solidariteit weer vermaatschappelijken, als we verheffing kunnen ontkoppelen van nivellering. Beleidsambities moeten minder grenzeloos worden en de staat moet afzien van een collectief beeld van een goede samenleving van geëmancipeerde burgers. Als we de gelijkheidsobsessie kwijt willen raken,

De staat moet afzien van een collectief beeld van een goede samenleving van geëmancipeerde burgers

moeten we aanvaarden dat burgers het door de meerderheid gewenste kunnen afwijzen, het ongewenste prefereren en zichzelf tekortdoen. De grens is slechts de vrijheid van de ander.

Het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid is dan behulp-

zaam.¹⁵ De positieve vrijheid is de vrijheid om het goede leven te leven. Daarover verschillen we van mening. Die geven we privaat en publiek gevarieerd vorm. Die vrijheid wordt bedreigd als de staat collectief vorm wil geven aan een specifieke opvatting over het goede leven. De positieve vrijheid moet aan de burger en zijn verbanden worden gelaten.

De negatieve vrijheid is de vrijheid om in al onze verschillen met rust te worden gelaten. Deze vrijheid beschermt ons tegen de gevaarlijke macht

van de staat. Ze is de kern van de rechtsstaat en zijn klassieke grondrechten. De politieke en juridische gelijkheid die in de negatieve vrijheid van de rechtsstaat vooropstaat, moet niet worden verward met maatschappelijke gelijkheid. Maatschappelijk zijn we ongelijk en verschillen we. Dat is de positieve vrijheid: het recht om verschillend te zijn in het nastreven van geluk, welzijn, welvaart, en wat al niet. De negatieve vrijheid is de bescherming van dat recht.

Private en publieke domeinen moeten de positieve vrijheid realiseren. Tegenover een statelijke interpretatie van de positieve vrijheid die in de verzorgingsstaat is belichaamd en die tot de omvattende catalogus van sociale grondrechten in de Grondwet heeft geleid, is in mijn opvatting de positieve vrijheid een maatschappelijke waarde, die per definitie pluralistisch is. Daarom ook is er alles voor te zeggen de staat klein en bescheiden en de samenleving groot, rijk en gevarieerd te houden, zo niet te maken; 'big society', noemt de huidige Engelse regering dat.

In een democratische politieke orde geldt de gelijkheid in politieke en juridische zin van alle burgers. Democratie is alleen zinvol omdat we verschillend zijn en denken. De democratie moet daarom deze verschillen ook niet willen opheffen. Daarom ook moet de staat weer meer rechtsstaat worden en is vermaatschappelijking van verzorging – als metafoor voor solidariteit – een van de belangrijkste politieke opgaven.

Noten

- 1 Stuurman spreekt overigens van een 'uitvinding'. S. Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- 2 L.P. Pojman, 'On Equal Human Worth. A Critique of Contemporary Egalitarianism', in: L.P. Pojman & R. Westmoreland (red.), *Equality. Selected Readings*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1997, pp. 282-299, aldaar pp. 238-294; J. Rawls, *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1971, p. 4 en 504 e.v.
- 3 Claassen noemt gelijkheid het heiligste principe van de moderniteit. R. Claassen, *Het eeuwige tekort. Een filosofie van de schaarste*. Amsterdam: Ambo, 2004.
- 4 A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
- 5 De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid noemt dit de functies van 'verzorgen en verzekeren'. Daarnaast onderscheidt de WRR 'verheffen en verbinden'. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- 6 Deze hardste vorm van ongelijkheid wordt geleidelijk aan maatschappelijke realiteit, zo bleek recent in een advies van de RMO. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: RMO, 2011.
- 7 Dat ook bij een 'vlaktaks' de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen gold tot voor kort als een reactionair standpunt.
- 8 Zie P. Scheffer, *Immigrant Nations*. Londen: Polity Press, 2011; Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Migratiepolitiek voor een open samenleving*. Den Haag: RMO, 2011.

- 9 Zie H. Blokland, *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim, en Schumpeter. Een rehabilitatie van de politiek*, Deel I. Amsterdam: Boom, 2001.
- 10 M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Parijs: Gallimard, 1975.
- 11 Dat kan fors oplopen: veelverdienende Nederlanders ontvangen hun inkomen pas na 1 juli, zoals Frits Bolkestein het hoogste belastingtarief weleens hekelde. Nog verder terug waren percentages van zeventig procent of meer gebruikelijk. Recent nog haalde Sloterdijk zich de woede van weldenkend Duitsland op de hals door de belastingheffende staat een kleptocratie te noemen. P. Sloterdijk, *Die nehmende Hand und die gebende Seite. Beiträge zu einer Debatte über die demokratische Neubegründung von Steuern*. Berlijn: Suhrkamp, 2010. Zie ook P.H.A. Frissen, *De Staat van Verschil. Een kritiek van de Gelijkheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2007, pp. 60-61 en 98 e.v.
- 12 A.C. Zijderveld, *The institutional imperative. The interface of institutions and networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, p. 201.
- 13 Zie Sloterdijk 2010.
- 14 Frissen 2007; P.H.A. Frissen, *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*. Amsterdam: Van Gennep, 2009.
- 15 I. Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1996.